

Mürsəl İrəvanlı,
Yazıcı-publisist,
M. Qorki adına
Beynəlxalq
mükafat laureati
Gəncə şəhəri

III yazı

"Nə etməli" və "Nicat nədədir?" kimini suallannı həllində, xalq kütlələrinin bütün ciddiyəti ilə düzgün yol göstərilməsində öndə Mirzə Cəlil olmaqla mullanəsreddinçilər böyük tarixi iş göründülər. Onlar yalnız təqid xətrinə təqid etməyin əleyhinə idilər, istismarçı quruluşu tənqid atəşinə tutmaqla bərabər, xalqa "nicat" yoluñ göstərməyə, xalqın mübarizə qabiliyyətiñ yüksəltməyə cəhd edir, həmçinin itaətkarlıq, şüursuzluq və digər mənfi keyfiyyətləri tərk etdirməyə çalışırlar. Bu mənada realist ədəbiyyatın passiv seyrilikdən uzaq olan ən yaxşı nümunələrinə həyata fəal surətdə müdaxilə ruhu, ittihad və hücum ruhu hakim idi. Belə əsərlərdə cəmiyyətiñ inqilabi yol ilə dəyişdirmək, yeniləşdirmək arzusunu duylurdur. Realistlər bu səviyyəyə gelib çatanda çox vaxt onların əsərlərində realizmin, inqilabi satırının ayrılmaz keyfiyyəti olan müsbət ictimai ideal bilavasitə meydana çıxırı. Mullanəsreddinçilər mövcud həyat əvəzinə necə bir həyat arzu etdiklərini, mövcud ictimai quruluş və münasibətlərə evəzinə hansı quruluşun, hansı münasibətlərin həsrində olduqlarını jurnal sahifələrində üstüörtüldü olsa da nəzər çatdırıldı. Jurnal ətrafına toplanmış realist yazıçıların siyasi programında cəmiyyətin demokratik əsaslar üzərində qurulması, xalq hakimiyyəti yaradılması ən başlıca meyar idi. Doğrudur, realistlər zülm və ədələtsizliyə son qoyacaq, azadlıq və bərabərlik üzərində qurulacaq gələcək xoşbəxtlik dönyasını tam aydınlığı ilə təsəvvür etmirdilər. Ancaq bu, onların öz ictimai idealları canlı bədi boyalarla ifadə etmələrinə mane olmuşdu.

M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, C.Məmmədquluzadə, M.Möcüz, N.Nərimanov, M.S.Ordubadi və başqa yazıçılar surətlərin və həyat səhnələrinin təsvirində qəsdən mübarizəyə yol verir, M.Cəlil demişkən "xalqı həyecana gətirən sözlər" yazmağa çalışırlar. Xalqın müqəddərəti, ölkənin gelecek tələyi üçün özlərinə mesul bilmələri onların dərin təşviş və həyecanına səbəb olurdu.

Satırda aydın hiss olunan liberalizm, kədər motivləri də, hər səydan əvvəl, müəlliflərin ağır günlər keçirən vətəna sonsuz məhabbatlarının nəticəsi idi. Realistlərdə özünü göstərən kədər insan güclən salan, passivlaşdırın bir hiss deyil, əksinə, işə, mübarizəye, fəaliyyətə sövq edən alovlu bir qüvvə idir (Sabir "Neyerdin ilahi?", "Ey dərbədar gəzib, ürəyi qan olan cocuq", C.Məmmədquluzadə "Ölü", "Necə qan ağlaması", "Kishi gəlir", "Ot", "Həmşəri", Ə.Haqverdiyev "Bəxtsiz cavan", "Ayın şahidiyi" və s.)

Realist yazıçılar xalqın zəngin mənəvi sərvəti, özünməxsus gözəl milli sifətləri, vətənperverlik və qəhrəmanlıq ənənələri haqqında yazmayıñ çox xoşlayırdılar. Xüsusiñ "Molla Nəsreddin" bu məsələyə böyük diqqətle yanaşırdı. O, cəmiyyətin qarantılı və kölgəli cəhətlərini göstərdiyi zaman işıqlı tərefləri də yaddan çıxarmırdı. "Zülmət səltənetindəki işq süəsi", demək olar, jurnalın təsvir etdiyi aləmdən əskif olmamışdır.

Hele "Molla Nəsreddin" in ilk nömrəsində İran və Türkiye hadisələrine böyük yər ayırmışdı. Realist yazıçılar məzəlum Şərqi xalqlarının qüdretli müdafiəçiləri kimi ortaya çıxmışdır. N.Nərimanovun "Nadir şah",

C.Məmmədquluzadənin "İranda hürriyyət", Ə.Haqverdiyevin "Ağə Məhəmməd şah Qacar", Z.Marağalının "Səyahətnameyi-İbrahim bəy", əsərləri, S.Ə.Sabirin İran və Türkiyəyə həsr etdiyi şeirləri, M.Ə.Möcüzün satiraları buna əyani misaldır.

Ancaq bunu deyə bilərik: yaşa, Səttərxan!" (Bax: "Molla Nəsreddin" jurnalı, 6 oktyabr 1908, N 10).

"İnsanlıq hüquqı" uğrunda mübarizəni genişləndirmək məqsədilə "Molla Nəsreddin" qəflətədə olan zəif, cəsərətsiz adamlara müraciətə yazırı: "Əgər sizlər adam olsaydınız və özügə millətlərin övrətəri qədərinə qeyrətiniz olsayı... əgər sizdə şürə olsayı və əqəl bəzi heyvanların ittifaqının mənasını bilsəydiniz, - o vaxt hənsi bəzəl zərər edə bildi ki, sizin insanlıq hüququnuza əl uzatsın?" (Bax: "Molla Nəsreddin" jurnalı, 19 avqust 1907, N 30).

Müsəlman Şərifin, "müsəlman qardaşları" in müqədərəti haqqında çox düşünen realist yazıçıları inqilab, məşrutə, duma məsələlərindən tutmuş, küçələrdə mırzəlik edənlər, yalançı pirlər düzəlib sehr-cadu "pəstah" açanlar barendənə yaxanda da Dağıstan və Orta Asiya, Krim və Tataristan, İran və Türkiyə müselmanlarını yaddan çıxarmırdılar.

mişdi: "Ölüler" - "Molla Nəsreddin" ki mi baltanı dibindən vuran bir ölməz əsərdi" (Bax: "Açıq söz" qəzeti, 1 may 1916, N 173).

Satirik ümumiyyətdirme, "baltanı dibindən vurmaq" realist ədəbiyyatın bütün yaxşı nümunələri üçün səciyyəvi xüsusiyyət idi. Ə.Verdiyev da "Xortdanın cəhənnəm məktubları" əsərində köhnə cəmiyyətin yaramaz, tüfeyle tiplərini aləqorik suretdə "cəhənnəmde" yandırmaqla məhz "baltanı dibindən vuran" bir yazıçı olduğunu çox aydın göstəridi.

Milli azadlıq hərəkatı, Arazın bu təyindəki ictimai-ədəbi həyatın təsiri Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında da realizmin inkişafı üçün elverişli imkan yaratdı. Şükühi və Ləlinin ardınca, XX əsrin əvvəllerində bu ədəbiyyat xalq "Fatiyə tumanı olmaz. Lazımdır ki, mikrobərələr millətin bədənindən kənar eləmək". (Yenə orada, 2 mart 1908, N 9).

ye, Ərəbistan və s. ölkələrə seyahət etməsi yazıçının həyatı müşahidəsinə zənginləşdirmiş, bu ölkələrde yaşayış xalqların vəziyyəti, adət-ənənələri haqqında onda zəngin bilik, qüvvəti təessürat yaratmışdır.

Birinci cild 1903-cü ilde Qahradə fars dilində çap olunmuş "Siyahətnameyi-İbrahim bəy" əsərini Z.Marağalı həmin sayahətdən əldə etdiyi təssərət sayəsində qələmə almışdır.

Üç cildden ibaret olan bu əsəri ilə Z.Marağalı zülmə nifret edən, xalqın səadəti haqqında xəyal bəsləyen realist bir yazıçı kimi ortaya çıxdı. Cənubi Azərbaycan və İran xalqlarının dəhşətli yoxsulluq içinde, avamlıqda yaşamaları, İran mütəqiqiyətinin qanlı hökmərələri, milyonlarla adamın çörək və iş dalınca xarici ölkələrə axışması "Siyahətnameyi-İbrahim bəy" əsərində toxunulan əsas ictimai

"Molla Nəsreddin" i təbiət özü yaratdı, yoxsa zaman?

Ürəyi vətən məhəbbəti ilə döyünen realistlər sevimli Azərbaycan torpağının iki yere parçalandığını, Arazın o təyində milyonlarla qan qardaşlarının İran istibdadi şəraitində yaşıdığını, azadlıq yolunda davamlı, fədakar mübarizə apardığını bir an bele yaddan çıxarmır, unutmurdu.

Hələ M.F.Axundovun yaradıcılığında böyük yer tutan cənub mövzusu XX əsir realist ədəbiyyatında daha da möhkəmənmişdi.

Bu dövrün heç əla realist sənətkar yoxdur ki, o, Vətənin böyük bir hissəsinə təşkil edən Cənubi Azərbaycan haqqında, qədim tarixa malik olan gözəl, qəhrəman Təbriz haqqında, oradakı milli-azadlıq hərəkatı haqqında, Bəhmənyar, Mahmud Şəbüstəri, Şeyx Məhəmməd Xiyabani, kimi Cəhənsüməl sümələr yetirən cənubun gözəl, mərd adamları, münbit, bərəketli torpağı, şəfəvericili ab-havası haqqında iftixar və həsrət dolu əsərlər ortaya qoymamış olsun.

Realist "Molla Nəsreddin" əsərləri xüsusiñ müselman Şərqiindəki milli-azadlıq məsələləri daha çox maraqlandırırdı. Feodal geriliyi və əsərəti, Şərqi imperialistlər tərəfindən müstəmləkə boyunduruğu altında saxlanması narahat edirdi. İran inqilabında azərbaycanlıların qazandıqları her bir qəlebedən ürəyi iftixara dolan mullanəsreddinçilər Sətərxanı, onun məsələk dostları fədalıları böyük ruh yüksəkliyi ilə alqışlayırdılar. "Şəhən nəmərd qoşunlarının basıldığı esidib,

"Molla Nəsreddin" fədakarlığın haqq və ədalət uğrunda mübarizədə zəruri şər oldugunu göstərmək üçün "Heç kəsən qorxmuram" adlı felyetində "Mozañan" in dili ilə heç bir şədən, heç bir kəsən qorxmamağa çağırıldı. Realist yazıçıları başa düşmüsdürlər ki, bütün ictimai quruluşu deyil, ancaq bu və ya başqa zümərin həyatındaki eybəcərliklərden danışmaqla tarixi inkişaf prosesinə ciddi təsir göstərmək mümkün olmazdı. Mehə buna görə idi ki, yaramazlıqlara baltanı kökündən vurmaq istibdad ağacını rişədən kəsib yere salmaq realist ədəbiyyatda özünü göstəren mühüm bir cəhət idi.

"Molla Nəsreddin" ümumiyyətə dərinə getməye, məsələnin ciddiyətini düşünərək mümkün qədər böyük düşmənlərdən çox yazağı öyrəndirdi. Hətta, jurnal nömrələrindən birində iki-üç sözə müelliflərinin çox mənəli bir göstəriş vermişdi. O, dərəndili müelliflərinin böyük, "qolu çomaqlı" düşmənləri ifşa etməye çağırıraq yazardı ki: "Gündə üç şahılıq alışveriş eləyen fəqir dükənlərlərə sataşmağın heç bir menasi yoxdur; əger qolu çomaqlıların hünərlərindən bize xəberlər yapsan, artıq həvəsle çap edərik..." (Bax: "Molla Nəsreddin" jurnalı, 6 yanvar 1907, N 1).

XX əsir realistlərinin "baltanı dibindən vuran" yazıçıları olduqlarını Üzeyir Hacıbeyov 1916-cı ilde, "Ölüler" təməsiyle çap etdiyi mülahizəsində çox yaxşı qeyd et-

dincilərə yaxınlaşan Z.Marağalı, M.Möcüz kimi orijinal yazıçılar yetirdi. Mullanəsreddinçilər kimi Z.Marağalı və M.Möcüz də ən yaxşı əsərlərində təqibidən əldə edilən müsəliz mühəffəqiyyət idi. Mullanəsreddinçilər, xüsusi də C.Məmmədquluzadə Z.Marağalının əsərinə məhz bele bir yüksək qiymət verdiklərinə görədir ki, öz ədəbi-ictimai mübarizələrində ona döñədən müraciət etmişlər...

XX əsir realizmi doğma şifahi və klassik ədəbiyyatın əsərlərindən beri davam edib gelən mütərəqqi ənənələri üzərində inkişaf edirdi. Realist yazıçılar dövrün ortaya qoysuğu yeni məsələləri həll etmek üçün Xaqani və Nizami, Füzuli və Vəqif, Zakir və Axundov kimi söz ustalarından çox şey öyrəndirdilər. Onlar səfərlərinin zülm və haqsızlığa nifret, azadlıq və səadətə sonsuz məhəbbət duyuları ilə dolu olan əsərlərindən ilham alırdılar.

C.Məmmədquluzadə, Sabir, Haqverdiyev, Əli Nəzmi və başqa realistlər klassikdəki dərin xalqılık ruhunu aziz tutur, bir çox həllərdə onları öz əsərlərində qoymuş, hələ XX əsrdə də aktuallığını itirməmiş məsələləri yeni bir qüvvətə, yeni şəkildə təzadən irəli sürürdülər. Buna görə klassik ərsin ideya, mówzu xüsusiyyətləri ilə yanşı, hələ tərəvetini saxlamış sənətkarlıq, üslub, forma xüsusiyyətləri də davam və inkişaf etdirilir.

"Molla Nəsreddin" jurnalının Füzuli ilə öz əlaqəsinə dair sözəri ümumiyyətlə realist ədəbiyyatda şəmələdilər. Jurnal 25 may 1925, "21 nömrəsində yazıldı: "...Füzuli "Molla Nəsreddin" in ilk nömrəsindən başlayıb, bu günə qədər məcmuəməzdə iştirak etmiş və şeirlər yazmışdır.

"Molla Nəsreddin" jurnalının 20 illik nömrələrini töküb qabağınzıza: hansı şeira baxsanız orada Füzulfidən bir duz vardır. Füzuli azərbaycanlıdır. Onun adəbi məktəbi bizim müasir şəhərimizə öməkdir. Müxtəsər desək Füzuli diridir, hələ çox yaşayacaq..."

(ardı var)